

Η ΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ HEGEL ΚΑΙ ΤΟΝ KIERKEGAARD*

Εισαγωγή.

Ἀνάμεσα στὸν Montaigne καὶ τὸν Nietzsche καὶ μετὰ τοὺς τρεῖς μεγάλους φιλοσόφους τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, τὸν Voltaire, τὸν Diderot καὶ τὸν Rousseau, ὁ Hegel καὶ ὁ Kierkegaard κατέχουν ξεχωριστὴ θέση στὴ χορεία τῶν μειζόνων φιλοσόφων τῶν νεοτέρων χρόνων στὸ ἔργο τῶν ὁποίων συναντοῦμε ἀξιομνημόνευτες ἀναπαραστάσεις τοῦ Σωκράτη¹.

Ὁ Hegel καταπιάνεται μὲ τὸ βίο καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη κυρίως στὶς *Παραδόσεις ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας* – μάλιστα τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἀθηναῖο σοφὸ εἶναι μακρὰν τὸ ἐκτενέστερο ὅλων ὧν ἀφιερώνει στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες φιλοσόφους² – ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του ὅπως στὶς *Παραδόσεις φιλοσοφίας τῆς θρησκείας* ἢ στὸ νεανικό του κείμενο *Λαϊκὴ θρησκεία καὶ χριστιανισμός*, ὅπου προτείνει τὴ δική του ἐρμηνεία τῆς σύγκρισης μεταξὺ τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Χριστοῦ³. Ὁ Kierkegaard, μὲ τὴ σειρά του, ἀφιερώνει μακρὲς ἀναλύσεις, ἀλλὰ καὶ σύντομες ἀναφορές, στὸν Σωκράτη σὲ πολὺ μεγάλο τμῆμα τοῦ ἔργου του, πρωτίστως στὴ διδακτορική του διατριβή, ἡ ὁποία φέρει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Ἡ ἔννοια τῆς εἰρωνείας μὲ διαρκὴ ἀναφορὰ στὸν*

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ Ἑνατο Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας, μὲ θέμα *Μέθοδος καὶ ἐρμηνεία*, τὸ ὁποῖο διοργανώθηκε ἀπὸ τὸν Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὶς 20-22 Ἰουνίου 2002.

1. Γιὰ τὸ εὖρος καὶ τὶς μορφές τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Σωκράτη στὸ ἔργο τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων τῆς νεότερης φιλοσοφίας, πβ. τὴ μελέτη μου, *Τὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτη στὴ νεότερη φιλοσοφία*, στὸ Κατερίνα Ἱεροδιακονοῦ (ἐπιμ.), *Ἡ χρῆση παραδειγμάτων στὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Ἐκκρεμές, 2005, σσ. 157-215.

2. Πβ. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I* (στὸ ἐξῆς: *Vorlesungen*) στὸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Werke*, τ. 18, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1986, μέρος Α', κεφ. 2, ἐνότητα Β': *Philosophie des Sokrates*, σσ. 441-516· ἀγγλικὴ ἔκδοση: *Hegel's Lectures on the History of Philosophy* (στὸ ἐξῆς: *Hegel's Lectures*), μτφρ. E.S. HALDANE, London, Routledge and Kegan Paul, New York, The Humanities Press, 1963, τ. 1, σσ. 384-448.

3. Πβ. ἐνδεικτικὰ Franco de VINCENZIS, *Socrate e Gesù in Volksreligion und Christentum* di G.W.F. Hegel: oltre l'omologia e la correlazione, *Paradigmi*, XIV, 42, Σεπτ.-Δεκ. 1996, σσ. 593-609.

Σωκράτη⁴, αλλά και στην Έπανάληψη, στα Φιλοσοφικά ψιχία, στο Τελικό μὴ ἐπιστημονικό ὑστερόγραφο στα Φιλοσοφικά ψιχία, στο Περί τῆς συγγραφικῆς μου δραστηριότητος, στὴ Στιγμὴ καὶ ἄλλοῦ.

Ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Hegel καὶ τοῦ Kierkegaard γιὰ τὴ σωκρατικὴ μέθοδο ἐπιβάλλεται διότι:

α. Ἀμφότεροι ἐπιδεικνύουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὰ σημαντικὰ ἀντικείμενα ἔρευνας τῶν σωκρατικῶν σπουδῶν στοὺς νεότερους χρόνους. Πράγματι, τὸν 18^ο καὶ τὸν 19^ο αἰῶνα, πολλοὶ μελετητὲς ἐστίασαν τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸν Σωκράτη εἴτε στὴ μέθοδό του ἐν γένει⁵ εἴτε σὲ πτυχές της, ὅπως ἡ διαλεκτικὴ, ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ μαιευτικὴ⁶, ἡ ἐπαγωγή, ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὁρισμός⁷, καί, τέλος, τὸ ζήτημα τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀρνησιγνωσίας⁸.

β. Οἱ οἰκεῖες ἀναλύσεις τους ἐπικεντρώνονται στὴν ἔννοια τῆς εἰρωνείας. Σημειωτέον ὅτι στὴν ἀντιπαράθεση τοῦ Kierkegaard στὸν Hegel

4. Πβ. *Le concept d'ironie constamment rapporté à Socrate* (στὸ ἐξῆς: *Le concept d'ironie*), εἰσαγωγή Jean Brun, μτφρ. Paul-Henri TISSEAU καὶ Else-Marie JACQUET-TISSEAU, στὸ Søren KIERKEGAARD, *Œuvres complètes*, 2^{ος} τόμος, Paris, Éditions de l'Orante, 1975, σσ. 3-297. Πβ. καὶ τὴν ἀγγλικὴ ἐκδόση: *The concept of irony with continual reference to Socrates. Notes of Schelling's Berlin Lectures*, (εἰσ. – μτφρ. – σχόλια Howard V. HONG καὶ Edna H. HONG), Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1989.

5. Πβ. Andreas PATZER, *Bibliographia socratica. Die wissenschaftliche Literatur über Sokrates von den Anfängen bis auf die neueste Zeit in systematisch-chronologischer Anordnung*, Freiburg/München, Verlag Karl Alber, 1985, σσ. 165-167. Οἱ περισσότερες ἐργασίες γιὰ τὴ σωκρατικὴ μέθοδο στοὺς νεότερους χρόνους γράφτηκαν τὸν 18^ο αἰ., μὲ πρώτη γνωστὴ τὴν *Dissertatio inauguralis de prudentia errantes convincendi ex historia Socratis* τοῦ L. BOHNER, Altdorf, 1723. Πβ. ἐνδεικτικὰ τὶς ἀκόλουθες μελέτες: 1) J.G. SIEBERUS, *De methodo disputandi Socratica. Epistula gratulatoria*, Leipzig, 1735. 2) C.F. BAHRDT, *Von der Sokratischen Lehrart, Philanthropinischer Erziehungsplan oder vollständige Nachricht von dem ersten wirklichen Philanthropin zu Marschlins*, Frankfurt, 1776. 3) J. de CASTILLON, *Sur la manière d'enseigner de Socrate*, στὸ *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres*, Année MDCCCLXXIX, Berlin, 1781, σσ. 361-378.

6. Στὴ μνημονευθεῖσα *Bibliographia socratica* παρατίθενται τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τριῶν συγγραμμάτων μ' αὐτὸ τὸ θέμα (ἐνθ' ἄν., σ. 169): 1) Ἀωνύμου, *Über die Hebammenkunst des Sokrates*, *Deutsches Museum*, 1778 (2), σσ. 214-232. 2) J.C. LOSSIUS, *De arte obstetricia Socratis sive De institutione*, Leipzig, 1785. 3) R. PASSAGLIA, *Della dialettica socratica quale riluce negli esempi*, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 5, 1877, σσ. 1-61.

7. Σύμφωνα μὲ τὴν *Bibliographia socratica* (ἐνθ' ἄν., σσ. 171-172) δημοσιεύθηκαν τέσσερις μελέτες μ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὅλες στὸ δεύτερο μισό τοῦ 19^{ου} αἰ., ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε τὸ ἄρθρο τοῦ μεγάλου Γάλλου ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας Émile BOUTROUX, *L'induction chez Socrate et Aristote*, *Revue des Cours et Conférences*, 8, 1900, σσ. 433-441.

8. Σύμφωνα μὲ τὴν *Bibliographia socratica* (ἐνθ' ἄν., σσ. 173-174) δημοσιεύθηκαν τρία συγγράμματα μ' αὐτὸ τὸ θέμα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε ἓνα ὀλιγοσέλιδο κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰ.: I. SCHMIDIUS, *Decanus Facultatis Philosophicae in Academia Lipsiensi ad renunciationem XXIV Magistrorum d. XVII Februarii A.D. MDCCXVIII solenni more celebrandam officiose et decenter invitat*, Leipzig, 1718.

στο ζήτημα αυτό σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ή έννοια της ειρωνείας στον γερμανικό ρομαντισμό, έναντίον της όποίας έστρεψαν τὰ βέλη της κριτικής τους, για διαφορετικούς λόγους, τόσο ό Hegel όσο και ό Kierkegaard.

γ. Ό Kierkegaard άσκει άμεσα, κυρίως όμως έμμέσως, κριτική στον Hegel όσον άφορ ά τή σωκρατική μέθοδο. Πράγματι, ή διατριβή του Δανού φιλοσόφου είναι ένας διαρκής διάλογος με τον Hegel⁹, παρόλο που πραγματεύεται τήν έγελιανή πρόσληψη της φιλοσοφίας του Σωκράτη μόνο στο παράρτημα (appendix) του πρώτου μέρους της¹⁰.

δ. Κυρίως, όμως, τó διακύβευμα της διαμάχης του Kierkegaard (καί, στη συνέχεια, του Nietzsche) με τον Hegel άφορ ά στην αντικειμενικότητα ή μη της γνώσης και των άξιων (ήθικων, κοινωνικοπολιτικών, αισθητικών κ.ά.), δηλαδή, όσον άφορ ά τή γνώση, στο ζήτημα του σκεπτικισμού σέ αντιδιαστολή, άφενός, προς τον δογματισμό και, άφετέρου, προς τήν κριτική σκέψη και, όσον άφορ ά τις άξίες, στο ζήτημα του σχετικισμού και της κανονιστικότητας (άναφορικά δέ με τήν τελευταία, στο ζήτημα των διαφορετικών θεμελιώσεων της) και, σέ τελική άνάλυση, στη σχέση μεταξύ της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας¹¹.

I. Ό έγελιανή αντίληψη της σωκρατικής μεθόδου.

Ό Hegel μελετά τή σωκρατική μέθοδο μετά τήν άπόπειρα έντοπισμού του ρόλου του Σωκράτη στο σύνολο της άρχαίας έλληνικής φιλοσοφίας και τήν παρουσίαση βιογραφικών στοιχείων του και προτού μελετήσει τή σωκρατική άρχή ή άξίωμα του Άγαθού (Prinzip des Guten) και τή μοίρα του Σωκράτη¹². είναι χαρακτηριστικό ότι ό Γερμανός φιλόσοφος

9. Πβ. Sarah KOFMAN, *Socrate(s)*, Paris, Éditions Galilée, 1989, σ. 179. Πβ. J. BRUN, εισαγωγή στο S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ' άν., σ. XVIII.

10. Πβ. S. KIERKEGAARD, *αυτόθι*, σσ. 199-214: Appendice: La conception hégélienne de Socrate. En quel sens Socrate est-il le fondateur de la morale? (άγγλική έκδοση, ένθ' άν., σσ. 219-237).

11. Πβ. τή σημαντική για τήν προβληματική μας μελέτη του Paul R. HARRISON, *The Disenchantment of Reason. The Problem of Socrates in Modernity*, Albany, State University of New York Press, 1994, ίδ. τήν εισαγωγή: *The Problem of Socrates in Modernity*, σσ. 1-19, και τὰ συμπεράσματα: *Socrates between Modernity and Postmodernity*, σσ. 177-218.

12. Όσον άφορ ά τó τελευταίο αυτό σημείο, ό Γερμανός φιλόσοφος έστιάζει τó ένδιαφέρον του:

- στίς σημαντικότερες επιθέσεις που δέχθηκε ό Σωκράτης ένόσω ζούσε, ήτοι άπό τον Άριστοφάνη και άπό τούς δυό κατηγορούς στη δίκη του
- στην ένδελεχή μελέτη των κατηγοριών που τον βάρυναν
- στη στάση του Σωκράτη στο δικαστήριο

διαίρει τὴ μελέτη ἐκάστου τῶν τριῶν τελευταίων θεμάτων (μέθοδος, ἀρχὴ καὶ μοίρα τοῦ Σωκράτη) σὲ τρεῖς στιγμές.

Οἱ τρεῖς στιγμές τῆς σωκρατικῆς μεθόδου, κατὰ τὸν Hegel, εἶναι οἱ ἀκόλουθες: (α) ἡ εἰρωνεία, ἀρνητικὴ στιγμή τῆς μεθόδου· (β) ἡ μαιευτικὴ, θετικὴ τῆς στιγμῆ· καὶ (γ) ἡ ἀπορία, ἀποτέλεσμα τῆς ἀρνητικῆς στιγμῆς τῆς μεθόδου¹³. Προσεγγίζοντας τὴ σωκρατικὴ μέθοδο ὑπὸ ἀριστοτελικὸ πρίσμα, ὁ Hegel τὴ συνοψίζει μὲ βάση τὴν ὁρολογία τοῦ συστήματός του. Ἡ σωκρατικὴ μέθοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ δυὸ προσδιορισμούς, ἕναν θετικὸ (οἱ συνομιλητές, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐκάστοτε περίπτωση, ὁδηγοῦνται στὴ σκέψη τοῦ γενικοῦ, *Allgemeine*, καὶ ἔτσι ἀναδεικνύεται ἡ ἔννοια, *Begriff*, ποὺ βρίσκεται ἐντὸς καθέστε συνείδησης: μαιευτικὴ στιγμή τῆς σωκρατικῆς μεθόδου) καὶ ἕναν ἀρνητικὸ (ἡ μέθοδος ἀποδομεῖ τίς ἤδη παγιωμένες ἀντιλήψεις: εἰρωνικὴ στιγμή τῆς σωκρατικῆς μεθόδου ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖται σύγχυση καὶ ἀπορία στὴ συνείδηση)¹⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα τὴν ἐγελιανὴ θεωρία περὶ σωκρατικῆς εἰρωνείας, μολονότι κατὰ τὸν Hegel ἡ ἀμειγρὴς ἀρνητικὴ στιγμή τῆς σωκρατικῆς μεθόδου, δηλαδή ἡ εἰρωνεία, εἶναι ἡ οὐσιωδέστερη, ὥστόσο, τὸ γεγονὸς ὅτι τὴ μελετᾷ πρώτη, πρὶν δηλαδή ἀπὸ τὴ μαιευτικὴ καὶ τὴν ἀπορία, ἀμβλύνει τίς διαλυτικὰς συνέπειές της. Ὁ Hegel ἐκλαμβάνει τὴ σωκρατικὴ εἰρωνεία ὡς κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ ἐγχείρημα τῆς καρτεσιανῆς ἀμφιβολίας, χωρὶς ὥστόσο ν' ἀναφερθεῖ ρητὰ στὸν Γάλλο φιλόσοφο. Ὅπως, σύμφωνα μὲ τὸν Descartes, ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλὰ τὸ πιὸ πρόσφορο μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς βεβαιότητος, ἔτσι καὶ ὁ Σωκράτης βοηθᾷ τοὺς συνομιλητές του νὰ ἀποκαλύψουν τὴν ἀλήθεια, ἡ ὁποία ὑπνώττει ἐντὸς τους¹⁵.

Ὁ Σωκράτης, μέσω τῆς εἰρωνείας, ὑποβάλλει σὲ διαρκῆ ἔλεγχο τίς προϋποθέσεις τῶν ἀντιλήψεών του, κάτι ποὺ, σπεύδει νὰ προσθέσει ὁ Hegel, δὲν κάνουν οἱ σύγχρονοί του, γιὰ παράδειγμα στὸ ζήτημα τῆς

-
- στοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους καταδικάστηκε σὲ θάνατο·
 - στὶς τελευταῖες ὥρες τῆς ζωῆς του·
 - καί, τέλος, στὴ δικαίωσή του (κυρίως στὴν ἐπικράτηση τῆς σωκρατικῆς ἀρχῆς τῆς ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας).

13. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἀν., σσ. 456-467 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἀν., σσ. 397-406). Πβ. P.R. HARRISON, *The Disenchantment of Reason*, ἐνθ' ἀν., σσ. 45-50 καὶ Ν. Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΥ: «Τὸ σταθερὸ σημεῖο, ὥστόσο, τῆς κίνησης ὡς κίνησης εἶναι τὸ ἐγώ», Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, *Ἱστορία καὶ ὑποκειμενικότητα στὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ*, ἐπιμέλεια ἔκδοσης – μετάφραση κειμένων Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννινα, 1995, σσ. 187-188.

14. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἀν., σ. 457 (*Hegel's Lectures*, αὐτόθι, σ. 398).

15. Αὐτόθι, σσ. 466-467 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἀν., σ. 406).

σχέσης μεταξύ πίστης και λόγου. Έτσι, σέ αντίθεση με τή σωκρατική εἰρωνεία, πού ἐπιτρέπει νά προοδεύει ἡ γνώση καί νά ὀδηγοῦνται οἱ συνομιλητές σέ ἀμοιβαία κατανόηση, ὁ Hegel θεωρεῖ τίς συζητήσεις τῶν συγχρόνων του ἄγονες καί μάταιες, διότι ἀφήνουν ἀνεξέταστες τίς προϋποθέσεις τῶν ἀντιλήψεων τους¹⁶. Συναφῶς ὁ Hegel διακρίνει τόν Σωκράτη ἀπό τοὺς σοφιστές. Ἐνῶ οἱ τελευταῖοι λειτουργοῦν ἀμιγῶς ἀρνητικά (σκεπτικιστικά καί σχετικιστικά), ὁ Σωκράτης χρησιμοποιεῖ πάντοτε τήν εἰρωνεία στήν ὑπηρεσία ὀρθοκανονιστικῶν καί δεσμευτικῶν γνωστικῶν καί ἀξιακῶν ἀρχῶν (τῆς ἀλήθειας καί τῆς δικαιοσύνης ἀντιστοίχως)¹⁷.

Ὁ Hegel θεωρεῖ τή σωκρατική εἰρωνεία σοβαρή – ἀποδίδει δέ θεμελιώδη ἀξία στή σοβαρότητα – διότι εἶναι βαθιά καί θεωρησιακή. «Δέν παραμένει μία ἄγωνα φλυαρία, ἀλλά ἐπιτρέπει νά ὀδηγηθοῦν οἱ συνομιλητές, πέραν τῶν ἀντιπαραθέσεων, σέ μιὰ συμφωνία, νά ἀνακαλύψουν αὐτό πού εἶναι κοινὸ στίς ἀντιλήψεις τους. Ἡ σωκρατική εἰρωνεία ἐπιτρέπει στοῦ Πνεῦμα νά προοδεύει»¹⁸. Ἐξάλλου ὁ Hegel χαρακτηρίζει τήν εἰρωνεία τοῦ Σωκράτη *τραγική*¹⁹ καί τόν ἀποκαλεῖ τραγικὸ ἥρωα, καθῶς, κατ' αὐτόν, ἡ τραγικότητα ἔγκειται στή σύγκρουση δύο ἀντίθετων ἠθικῶν ἀρχῶν καί δύο ἐξίσου νόμιμων ἀρχῶν δικαίου. Ὁ Σωκράτης, τόσο στή ζωὴ του ὅσο καί στή φιλοσοφία του, προάσπισε τήν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς ἢ ὑποκειμενικῆς ἠθικότητας (Moralität) ἐνάντια στήν ὑφιστάμενη δημόσια ἢ κοινωνικὴ ἠθικότητα (Sittlichkeit)²⁰. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἐμφανὲς ὅτι, κατὰ τόν Hegel, ἡ εἰρωνεία δέν εἶναι ἀμιγῶς ἀρνητικὴ (δέν ἐξαντλεῖται στήν κριτική), ὅπως τήν ἐκλαμβάνουν οἱ γερμανοὶ ρομαντικοί, ἀλλὰ διαθέτει σαφῶς μιὰ θετικὴ ὄψη.

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Hegel ἐναντίον τῆς ρομαντικῆς εἰρωνείας.

Πράγματι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκθεση τῶν ἀπόψεων του γιὰ τὸ ρόλο τῆς εἰρωνείας στή σωκρατικὴ μέθοδο, ὁ Hegel ἀναδεικνύει τὴν ἐπικαιρότητα τῆς πραγμάτευσης τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, κατακρίνοντας μὲ δριμύτητα

16. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἔνθ' ἀν., σσ. 458-459 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἀν., σσ. 399-400).

17. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἀν., σσ. 118-119 καί 130-131. Πβ. Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΥ, ἔνθ' ἀν., σσ. 179-180, 185-186 καί 188-189.

18. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἀν., σ. 119.

19. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἔνθ' ἀν., σ. 461 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἀν., σ. 402).

20. *Αὐτόθι*, σσ. 470-471 καί 511-515 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἀν., σσ. 409-410 καί 444-447). Πβ. Dominique JANICAUD, *Hegel et le destin de la Grèce*, Paris, Vrin, 1975, σσ. 97, 180, 197 καί 234-235.

τῇ ρομαντικῇ εἰρωνείᾳ²¹, κάτι ποὺ κάνει ρητὰ καὶ σὲ δυὸ ἄλλα κείμενά του (στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς *Εἰσαγωγῆς στὴν Αἰσθητικὴ*²² – ἡ ἐκτενέστερη πραγμάτευση τῆς ρομαντικῆς εἰρωνείας στὸ ἔργο του – καὶ στὴν § 140 τῶν *Ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*) καὶ ὑπόρρητα στὴ *Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος* (στὸ τμῆμα ποὺ ἀναφέρεται στὴ διαλεκτικὴ τῆς «ὥραίας ψυχῆς»).

Ὁ Hegel προσάπτει στὴ ρομαντικὴ εἰρωνεία – κυρίως στὴν ἀκραία ἐκδοχὴ τῆς μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Schlegel, προπαντὸς δὲ μὲ τὸν Friedrich, τὶς θέσεις τοῦ ὁποίου υἱοθετοῦσε καὶ ὁ Ast – τὴ μομφὴ ὅτι ἐξαίρει τὴν αὐθαίρετη ὑποκειμενικὴ βούληση καί, συνακόλουθα, ὅτι ὁδηγεῖ στὸν ἀπόλυτο ἀξιακὸ σχετικισμό, στὴν ἀποδόμηση κάθε ἀξίας. Οἱ Γερμανοὶ ρομαντικοὶ ἐκλαμβάνουν τὸν Σωκράτη ὡς πρόδρομο τῆς δικῆς τους ἀντίληψης τῆς εἰρωνείας, τὴν ὁποία ἐγείρουν σὲ γενικὴ ἀρχή («γενικὴ εἰρωνεία τοῦ κόσμου, *allgemeine Ironie der Welt*»), ἀποδίδοντάς της ὁμῶς ἀμιγῶς ἀρνητικὸ χαρακτήρα: πέραν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, καταστρέφει κάθε γνωστικὸ καὶ ἀξιακὸ περιεχόμενο²³.

Ὁ Hegel, θεωρώντας ὅτι τὸ κωμικὸ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ ρομαντικὴ εἰρωνεία, διασώζει τὶς ἀληθινὲς ἀξίες, ὑπερασπίζεται τὴν κωμικὴ πλευρὰ τοῦ Σωκράτη, ἐπειδὴ πιστεύει, ὅπως προαναφέραμε, ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη ἔχει θεωρησιακὸ βάθος.

Ἡ βασικὴ διαφορὰ τοῦ Hegel ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ρομαντικοὺς ἔγκειται στὴν ἀφετηρία τοῦ στοχασμοῦ τους. Ὁ Hegel ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικοῖστορικὴ προπαραδοχὴ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Πνεύματος μὲ τὶς διάφορες στιγμὲς τῆς, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη ἀποτελεῖ, σὲ ἄμεση συνέχεια αὐτῆς τῶν σοφιστῶν, μιὰ συγκεκριμένη στιγμὴ. Ὁ Σωκράτης εἶναι ἓνας κεφαλαιώδους σημασίας²⁴ κρίκος στὴν ἀλυσίδα ποὺ ἀρχίζει μὲ τοὺς προσωκρατικοὺς καὶ συνεχίζεται μὲ τοὺς σοφιστὲς – ὁ Hegel κάνει ἰδιαίτερη μνεία στὸν Ἀναξαγόρα καὶ στὸν Πρωταγόρα ἀντιστοίχως²⁵ – χωρὶς ὥστόσο νὰ φτάσει τὸ

21. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἄν., σσ. 460-461 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἄν., σσ. 400-402). Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 119-125.

22. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Introduction à l'esthétique*, μτφρ. S. JANKÉLEVITCH, Paris, Flammarion, 1979, σσ. 97-104 (ΧΕΓΚΕΛ, *Εἰσαγωγή στὴν Αἰσθητικὴ*, μτφ. – εἰσ. – σχόλια Γ. ΒΕΛΟΥΔΗ, ἐπίμετρο ΚΟΣΜᾶ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, Ἀθήνα, Πόλις, 2000, σσ. 162-173).

23. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἄν., σσ. 460-461 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἄν., σσ. 400-402).

24. Πβ. Αὐτόθι, σ. 441 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἄν., σ. 384): «Ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ μορφή στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας – ὁ πιὸ ἐνδιαφέρων φιλόσοφος τῆς ἀρχαιότητος – ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης μιὰ κοσμοῖστορικὴ προσωπικότητα».

25. Πβ. Αὐτόθι, σ. 441 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἄν., σσ. 384-385).

ἐπίπεδο τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι ἀκόμη ὀλοκληρωμένος φιλόσοφος· γνωρίζει ὅτι «δὲν ἔχει ἀναπτύξει μιὰ δική του φιλοσοφία καὶ δὲν ἔχει κατασκευάσει μιὰ ἐπιστήμη»²⁶. Βρίσκεται στὸ κατώφλι τῆς φιλοσοφίας. Ἀκριβῶς, ὅμως, ἐπειδὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη ἀποτελεῖ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Πνεύματος, ἡ ἀρνητικότητα τῆς ὑποκειμενικότητάς του εἶναι δικαιολογημένη καὶ περιορισμένη. Ἀντιθέτως, τόσο οἱ Γερμανοὶ ρομαντικοὶ ὅσο καὶ, ἀργότερα, ὁ Kierkegaard, οἱ ὅποιοι δὲν υἱοθετοῦν τὴν ἐν λόγῳ φιλοσοφικοῖστορική προπαραδοχὴ τοῦ Hegel, δὲν ἐντάσσουν τὸν Σωκράτη σὲ μιὰ στιγμή ἀνάπτυξης τοῦ Πνεύματος, ἡ ὁποία ἐμελλε νὰ ξεπεραστεῖ, καὶ δὲν θεωροῦν περιορισμένη τὴν ἀρνητικότητά του.

Ὁ Hegel ἀρνεῖται κατηγορηματικὰ νὰ θεωρήσει τοὺς γερμανοὺς ρομαντικοὺς ὡς κληρονόμους τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Πλάτωνα, ἐφόσον ἀποδίδει τὸν τίτλο αὐτὸ στὴ φιλοσοφία του. Στὴν οὐσία ὅμως, ὅπως φαίνεται καὶ στὰ τρία προαναφερθέντα κείμενα τοῦ Hegel σχετικὰ μὲ τὴ ρομαντικὴ εἰρωνεία, ὁ κύριος ἀντίπαλός του εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Fichte περὶ τοῦ Ἐγώ, στὴν ὁποία ἀντιτίθενται ἐπίσης ὁ Goethe καὶ ὁ Schiller. Πράγματι, στὸ σύνολο τῶν κειμένων αὐτῶν, ἡ ρομαντικὴ εἰρωνεία συναρτᾶται πρὸς τὴ φιλοσοφία τοῦ Fichte γιὰ τὸ Ἐγώ²⁷, μὲ τὴν ὁποία ὁ Hegel ἦταν ἐξοικειωμένος ἀπὸ νωρὶς²⁸.

Σύμφωνα μὲ τὸν Fichte, τὸ (ἀφηρημένο καὶ τυπικὸ κατὰ τὸν Hegel) Ἐγὼ εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀρχὴ κάθε γνώσης καὶ κάθε ἀξίας (ἄρα καὶ τῆς ἀποδόμησής τους), ἓνας ἀπόλυτος κύριος ποὺ μπορεῖ αὐθαίρετα νὰ ἀνατρέπει διαρκῶς τὶς ἐπιλογές του καὶ τὶς ἀποφάσεις του. Ἐπομένως, ὁ καλλιτέχνης ποὺ υἱοθετεῖ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κανένα περιεχόμενο δὲν εἶναι ἀπόλυτο οὔτε ὑφίσταται καθ' ἑαυτὸ καὶ δι' ἑαυτό, δὲν μπορεῖ νὰ πάρει τίποτε στὰ σοβαρά, παρὰ μόνον τὸ Ἐγὼ του. Ἀποδεδειγμένος ἀπὸ τοὺς πάντες καὶ τὰ πάντα, ὁ δημιουργὸς (ὁ καλλιτέχνης) αὐτοθεωρεῖται θεϊκὴ ἰδιοφυΐα ἡ ὁποία, ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς εἰρωνείας της, περιφρονεῖ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ μένουν προσκολλημένοι στὴν ἠθικὴ καὶ στὸ δίκαιο καὶ ἀπολαμβάνει μόνον τὸν

26. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἄν., σ. 458 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἄν., σ. 399).

27. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ αἰσθητικὴ κατηγορία τῆς εἰρωνείας σύμφωνα μὲ τὸν Fr. Schlegel ἐρείδεται στὴν ἐννοια τοῦ Ἐγὼ ὅπως τὴν ἀναπτύσσει ὁ Fichte· πβ. χαρακτηριστικὰ HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἄν., σσ. 460-461 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἄν., σσ. 400-401). Πβ. ἐπίσης ΧΕΓΚΕΛ, *Εἰσαγωγή στὴν Αἰσθητική*, ἐνθ' ἄν., σσ. 163 κ. ἐξ. Πβ. P. R. HARRISON, *The Disenchantment of Reason*, ἐνθ' ἄν., σ. 48, σημ. 81.

28. Πβ. τὸ νεανικὸ τοῦ ἔργο, *Ἡ διαφορὰ τῶν συστημάτων φιλοσοφίας τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling*, τοῦ ὁποίου διαθέτουμε πλέον σχολιασμένη ἐλληνικὴ ἔκδοση (καὶ μάλιστα μὲ παραπομπὴ στὴ σελιδοποίηση τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου): (μτφρ. – σχόλια – ἐπίμετρο Γ. Η. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθήνα, Ἑστία, σειρὰ «Φιλοσοφία», 2006).

έαυτό της, προτού καταλήξει, ως κενή και ματαιόδοξη υποκειμενικότητα, είτε να επιδιώκει τὸ Ἀπόλυτο είτε να βιώνει τὴν κατάσταση τῶν «ώραίων ψυχῶν» πού πλήττουν ἀφόρητα²⁹.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Hegel στηλιτεύει τὴ ρομαντικὴ εἰρωνεία, διασώζοντας σὲ κάποιο βαθμὸ τὸν Solger καὶ δευτερευόντως τὸν Tieck, μολονότι ἐξελάμβαναν «τὴν εἰρωνεία ὡς τὴν ὑψιστὴ ἀρχὴ τῆς τέχνης»³⁰. Πράγματι ὁ Solger ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Fr. Schlegel περὶ εἰρωνείας, ἀλλὰ οἱ αἰσθητικές του ἀντιλήψεις εἶναι ἐν μέρει συμβατές μετὰ τὴν ἐγελιανὴ φιλοσοφία. Σύμφωνα μετὰ τὸν Hegel, ὁ Solger, ἐπιστρέφοντας στὴν πλατωνικὴ ἔννοια τῆς εἰρωνείας, διατηρεῖ στὸν ὅρο αὐτὸ τὴν «ἀμυγῶς διαλεκτικὴ πλευρά του»· ἐξάλλου ἡ βασικὴ συμβολὴ τοῦ Solger στὴν αἰσθητικὴ θεωρία ἔγκειται στὴ δριμύτατη κριτικὴ πού ἀσκεῖ στὰ μαθήματα τοῦ A.G. Schlegel σχετικὰ μετὰ τὴ δραματικὴ τέχνη καὶ τὴ λογοτεχνία³¹.

Γιατί ἀξίζει νὰ ξεχωρίσουμε τὸν Solger ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους «ἀποστόλους τῆς εἰρωνείας» σύμφωνα μετὰ τὸν Hegel³²; Διότι «δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε, ὅπως τοὺς ὑπόλοιπους, μιὰ ἐπιπόλαιη φιλοσοφικὴ μόρφωση, ἀλλὰ ἡ γνήσια, ἐσώτατη θεωρητικὴ του ἀνάγκη τὸν ὠθοῦσε στὸ βάθος τῆς φιλοσοφικῆς Ἰδέας. Ἔτσι ἔφτασε στὴ διαλεκτικὴ στιγμή τῆς Ἰδέας, στὸ σημεῖο πού ἀποκαλῶ «ἄπειρη ἀπόλυτη ἀρνητικότητα»³³. Τὸ σφάλμα τοῦ Solger ἔγκειται, πάντοτε σύμφωνα μετὰ τὸν Hegel, στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν κατανόησε πὼς ἡ ἀρνητικὴ δὲν ἐξαντλεῖ τὴ φιλοσοφικὴ Ἰδέα, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μόνο μιὰ στιγμή της. «Δὲν μπόρεσε νὰ προχωρήσει ὡς τὴ συγκεκριμένη ὁλοκλήρωση τῆς φιλοσοφικῆς Ἰδέας»³⁴.

29. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σ. 122. Πβ. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, Ἡ ἐγελιανὴ αἰσθητικὴ κρίση. Τέχνη καὶ πολιτικὴ στὴ διαλεκτικὴ τῆς νεωτερικότητας: ἐπίμετρο στὸ ΧΕΓΚΕΛ, *Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰσθητικὴ*, ἐνθ' ἄν., σσ. 245-248.

30. Πβ. ΧΕΓΚΕΛ, *Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰσθητικὴ*, ἐνθ' ἄν., σ. 171. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 121-125.

31. Ὁ K.W.F. SOLGER (1780-1819) εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1815 τὸ ἔργο *Ἐρβιν. Τέσσερις διάλογοι γιὰ τὸ ὠραῖο καὶ τὴν τέχνη*. Μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του δημοσιεύθηκαν οἱ Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις περὶ Αἰσθητικῆς (1829) καί, προηγουμένως, σὲ δυὸ ὀγκῶδεις τόμους, τὰ Μετὰ θάνατον εὑρεθέντα συγγράμματά του μαζί μετὰ τὴν Ἀλληλογραφία του (1826). Στὰ τελευταῖα αὐτὰ κείμενα ὁ Hegel εἶχε ἀφιερῶσει μία βιβλιοκρισία, διαιρεμένη σὲ δυὸ ἄρθρα (1828). Βλ. HEGEL, *Werke*, 11^{ος} τόμος, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1970, σσ. 205-274 (γαλλικὴ ἔκδοσις: HEGEL, *L'ironie romantique. Compte rendu des Écrits posthumes et correspondance de Solger* (μτφρ. – εἰσ. – σημειώσεις Jeffrey REID), Paris, Vrin, 1997, σσ. 63-140).

32. Πβ. ΧΕΓΚΕΛ, *Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰσθητικὴ*, ἐνθ' ἄν., σ. 173.

33. *Αὐτόθι*, σ. 172.

34. *Αὐτόθι*. Γιὰ μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση τῆς κριτικῆς πού ἀσχεῖ ὁ Hegel στὸν Solger, πβ. Jeffrey REID, Hegel, critique de Solger: l'échec d'une expression ironique et le problème de la communication scientifique: εἰσαγωγὴ στὸ HEGEL, *L'ironie romantique. Compte rendu des Écrits posthumes et correspondance de Solger*, ἐνθ' ἄν., σσ. 9-61.

“Όσον αφορά τόν Ludwig Tieck, ό Hegel τόν εκτιμά, λιγότερο μόν απ’ όσο τόν Solger, αλλά σαφώς περισσότερο απ’ όσο τούς αδελφούς Schlegel. Ή εκτίμησή του βασίζεται στο γεγονός ότι ό Tieck ήταν ίκανός, κατά τόν Hegel, νά αναγνωρίζει τήν πραγματική αξία τών μεγάλων έργων τέχνης³⁵.

Ή Sarah Kofman συγκρίνει τήν έγελιανή πρόσληψη του βίου και της διδασκαλίας του Σωκράτη μέ αυτήν του βίου και τών θέσεων του Solger³⁶. Σε αντίθεση μέ τόν Solger, πού πέθανε πρόωρα, ό Σωκράτης είχε τόν χρόνο νά κατανοήσει τόν τραγικό, τόν όποιο μάλιστα ένσάρκωσε ως αληθινός ήρωας. Κατόρθωσε νά αναγνωρίσει τή θετικότητα της φιλοσοφικής Ίδέας και επίζητούσε νά οδηγήσει τούς ανθρώπους στο αληθινό Άγαθό, ένώ ό Solger δέν πρόλαβε νά επεξεργαστεί πλήρως τή φιλοσοφική Ίδέα και νά προχωρήσει πέραν της αρνητικής της στιγμής. Απόδειξη αυτού αποτελούν, αφενός, ή σταθερότητα, ή σοβαρότητα και ή αξιοσύνη πού χαρακτήριζαν τή ζωή του Solger και, αφετέρου, ή «βαθιά του αίσθηση για τά αληθινά καλλιτεχνικά έργα [και] ή συνεχής σπουδή της τέχνης»³⁷.

II. Ή πρόσληψη της σωκρατικής ειρωνείας από τόν Kierkegaard.

Ό Kierkegaard πραγματεύεται τή σωκρατική ειρωνεία στο πρώτο μέρος της διδακτορικής του διατριβής και επανέρχεται συνοπτικά και συνθετικά στο ίδιο θέμα σε μία μικρή ένότητα του δευτέρου μέρους³⁸. Ή έρμηνευτική προσέγγιση της φιλοσοφίας του Σωκράτη από τόν Kierkegaard είναι κατ’ ουσίαν μία απόπειρα απόρριψης της έγελιανής έρμηνείας του Σωκράτη, όχι απλώς για νά τήν αντικαταστήσει μέ μία άλλη, αλλά, σύμφωνα τουλάχιστον μέ τήν εκπεφρασμένη πρόθεσή του, για νά φέρει στο φώς μία α) δυνατή, β) πραγματική και γ) αναγκαία σύλληψη ενός απείρως αρνητικού Σωκράτη. Αφιερώνει μάλιστα από ένα κεφάλαιο του πρώτου μέρους της διατριβής του για νά αποδείξει,

35. Πβ. ΧΕΓΚΕΛ, *Είσαγωγή στην Αίσθητική*, ένθ’ άν., σσ. 173 και 218. Ό Hegel αναφέρεται ειδικότερα στην πραγματεία του L. TIECK, *Romeo und Julie*, ή όποια συμπεριλαμβάνεται στον πρώτο τόμο της συλλογής κειμένων του *Dramaturgische Blätter*, 1826.

36. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ένθ’ άν., σσ. 124-125.

37. Πβ. ΧΕΓΚΕΛ, *Είσαγωγή στην Αίσθητική*, ένθ’ άν., σσ. 172-173.

38. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ’ άν., μέρος Α΄, σσ. 5-214: Ή σύλληψη της όπτικής γωνίας του Σωκράτη ως ειρωνείας και μέρος Β΄, σσ. 234-245: Ή οικουμενική ιστορική αξία της ειρωνείας. Ή ειρωνεία του Σωκράτη.

διαδοχικά, τις τρεις αυτές θέσεις³⁹.

Γιατί όμως ή σύλληψη του πραγματικού Σωκράτη αποτελεί φιλοσοφικό πρόβλημα; Διότι, σύμφωνα με τον Kierkegaard, οποιοδήποτε έγχειρημα σύλληψης του Σωκράτη «φαίνεται αδύνατο ή τουλάχιστον εξίσου δύσκολο με το να ζωγραφίσεις ένα τελώνιο με τον σκουφο που το καθιστά άορατο»⁴⁰. Και τουτο, διότι αφετηριακό σημείο της προσέγγισης του Σωκράτη από τον Δανό φιλόσοφο αποτελεί ή έγγενης άτοπία του 'Αθηναίου σοφοῦ, στην όποία όφείλεται, μεταξύ άλλων, το γεγονός ότι δέν έγραψε τίποτε⁴¹. 'Η θέση αυτή του Kierkegaard δέν άφορā μόνο τις αναπαραστάσεις του Σωκράτη που συναντούμε στα κείμενα συγχρόνων του φιλοσόφων, φιολόγων και μελετητών· πράγματι ό Δανός φιλόσοφος παραπέμπει σε σύνολο κειμένων σημαντικών μελετητών της σωκρατικής φιλοσοφίας κατά τον 18^ο και 19^ο αϊ.: Hegel, Schleiermacher, Fr. Ast, H. Theodor Rotscher, Forchhammer, Baur, Stallbaum, Heise, Gesner, Suvern κ. ά.⁴². Σύμφωνα με τον Kierkegaard, ή έν λόγω θέση του άφορā και τους ίδιους τους συγχρόνους του Σωκράτη. Οί κύριες άρχαιοελληνικές πηγές τις όποιες μελετā για το βίο, τη μέθοδο και το περιεχόμενο της διδασκαλίας του Σωκράτη είναι ό Ξενοφών, ό Πλάτων και ό 'Αριστοφάνης, οί όποιοι τον είχαν γνωρίσει· σε αντίθεση με τον Hegel, δέν αναφέρεται καθόλου στον 'Αριστοτέλη, ό όποιος άλλωστε δέν είχε γνωρίσει τον Σωκράτη. 'Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ό Kierkegaard διάβαζε, τις περισσότερες φορές, τα άρχαιοελληνικά κείμενα από το πρωτότυπο⁴³.

Σύμφωνα με τα άνωτέρω, ό Kierkegaard έκλαμβάνει ως έπινοήσεις –έν πολλοίς μυθιστορηματικού χαρακτήρα– τις αναπαραστάσεις του Σωκράτη που συναντούμε στα κείμενα των τριών προαναφερθέντων άρχαίων έλλήνων συγγραφέων. 'Αφιερώνει στην έρμηνευτική ανασυγκρότησή τους το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής του, προκειμένου να καταστήσει πειστική τη δική του έρμηνεία του Σωκράτη. 'Ο Kierkegaard

39. Πβ. ένθ' άν., μέρος Α', κεφ. 1 (σσ. 12-143): «'Η σύλληψη [του Σωκράτη] γίνεται δυνατή»· κεφ. 2 (σσ. 144-179): «'Η σύλληψη γίνεται πραγματική»· κεφ. 3 (σσ. 180-198): «'Η σύλληψη γίνεται αναγκαία».

40. Πβ. ένθ' άν., σ. 11.

41. Πβ. ένθ' άν., σσ. 10-11. Για την σωκρατική άτοπία σύμφωνα με τον Kierkegaard, θέμα που τον άπασχολεί και σε άλλα έργα του, όπως στο *Περί της συγγραφικής μου δραστηριότητας*, πβ. ένδεικτικά P. HADOT, *Éloge de Socrate*, Paris, Éditions Allia, 2000³, σσ. 39-40.

42. 'Επίσης γνωρίζει, αλλά δέν θεωρεί ότι αξίζει τον κόπο να σχολιάσει, τα κείμενα των Brucker, Tychsen, Krug και Brandis για τον Σωκράτη (πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ' άν., σσ. 199-200).

43. Πβ. J. BRUN, είσαγωγή στο S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ' άν., σ. XVII.

ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξιοπιστία τόσο τοῦ Ξενοφῶντα ὅσο καὶ τοῦ Πλάτωνα ὡς πηγῶν γιὰ τὸν αὐθεντικὸ Σωκράτη, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ μὲν Ξενοφῶν, ἐξαιτίας τῆς πεζότητάς του, δὲν κατορθώνει νὰ συλλάβει τὸ μεγαλεῖο τοῦ Σωκράτη, ὁ δὲ Πλάτων, ὁ ὁποῖος γνωρίζει βαθύτερα τὸν Σωκράτη ἀπ' ὅσο ὁ Ξενοφῶν, τὸν ἐξιδανικεύει. Στὰ γραπτὰ τοῦ Ξενοφῶντα βρίσκουμε μία καρικατούρα τοῦ Σωκράτη, κάτι πολὺ λιγότερο ἀπ' αὐτὸ πού ἦταν στὴν πραγματικότητα, ἐνῶ στὰ γραπτὰ τοῦ Πλάτωνα κάτι πολὺ περισσότερο⁴⁴. Ἐντούτοις ὁ Kierkegaard θεωρεῖ τὸν Πλάτωνα ὡς πιὸ ἀξιόπιστη πηγὴ γιὰ τὸν Σωκράτη ἀπ' ὅσο τὸν Ξενοφῶντα, διότι ὁ τελευταῖος δὲν κατόρθωσε νὰ συλλάβει τὴν ἀτοπία τοῦ Σωκράτη, δὲν κατανόησε τὴν οὐσία τῆς σωκρατικῆς διαλεκτικῆς καί, συνακόλουθα, ἀφαίρεσε κάθε ἴχνος εἰρωνείας ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία⁴⁵.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν πλειονότητα τῶν μελετητῶν, ὁ Kierkegaard τρέφει ἰδιαίτερη ἐκτίμηση γιὰ τὴν ἀριστοφανικὴ ἀναπαράσταση τοῦ Σωκράτη· θεωρεῖ μάλιστα τὸν Ἀθηναῖο κωμωδιογράφο ὡς πιὸ ἀξιόπιστη πηγὴ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα: «Μὲ τὴν προσωπογραφία τοῦ Σωκράτη πού φιλοτέχνησε, ὁ Ἀριστοφάνης ἔφτασε πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια»⁴⁶. Εἶναι ὄντως πολὺ πιὸ εὐκολο γιὰ τὸν Kierkegaard ἀπ' ὅσο γιὰ ἄλλους φιλοσόφους καὶ μελετητὲς νὰ ἀνατιμῇ τὸν Ἀριστοφάνη ὡς πηγὴ γιὰ τὸν ἱστορικὸ Σωκράτη, καθὼς ὁ Δανὸς φιλόσοφος θεωρεῖ τὴν εἰρωνεία (καὶ ὄχι τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποκειμενικότητας ἢ τῆς ἐσωτερικότητας, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Hegel) ὡς τὸ οὐσιωδέστερο, ὡς τὸ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ὑπαρξης τοῦ Σωκράτη⁴⁷.

Ὁ Kierkegaard ἐστιάζει τὸ ἐνδιαφέρον του στὸν Σωκράτη σὲ τέτοιο βαθμὸ στὴ διατριβή του, ἀντικείμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ εἰρωνεία, διότι «ἡ ἔννοια τῆς εἰρωνείας ἐμφανίζεται στὸν κόσμος μὲ τὸν Σωκράτη»⁴⁸, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ μόνος αὐθεντικὸς καὶ ἀνυπέρβλητος εἰρωνευτὴς στὴν ἱστορία, καθὼς ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀλήθεια κάθε εἰρωνείας⁴⁹. Τὸ στοιχεῖο

44. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἄν., σσ. 12-14, 116-117 καὶ 140-142.

45. Γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση ἐκ μέρους τοῦ Kierkegaard (α) τῆς ξενοφώντειας ἐκδοχῆς τοῦ Σωκράτη, πβ. ἐνθ' ἄν., σσ. 12-26, ἰδ. σσ. 14-26· καὶ (β) τῆς πλατωνικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Σωκράτη, πβ. ἐνθ' ἄν., σσ. 26-116. Ὁ ἴδιος ὁ Kierkegaard συνοψίζει, ἐνθ' ἄν., σ. 116, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὴν πλατωνικὴ σύλληψη τοῦ Σωκράτη.

46. «Aristophanes in Socrate depingendo proxime ad verum accessit»: πρόκειται γιὰ τὴν ἑβδομὴ μεταξὺ τῶν δεκαπέντε λατινικὰ γραμμένων συμπληρωματικῶν θέσεων πού συνοδεύουν τὴ γραμμένη στὰ δανέζικα διατριβὴ τοῦ Kierkegaard (πβ. ἐνθ' ἄν., σσ. 3-4). Γιὰ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση ἐκ μέρους τοῦ Kierkegaard τῆς ἀριστοφανικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Σωκράτη, πβ. ἐνθ' ἄν., σσ. 117-140.

47. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 11 καὶ 120.

48. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 7-8.

49. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 179. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σ. 180.

που χαρακτηρίζει τη σωκρατική ειρωνεία, σύμφωνα με τον Kierkegaard, είναι ἡ ἄπειρη καὶ ἀπόλυτη ἀρνητικότητα⁵⁰. Δείχνει τὸν ἀρνητικὸ χαρακτήρα κάθε πεπερασμένου περιεχομένου, εἴτε αὐτὸ εἶναι γνωστικὸ εἴτε ἀξιακὸ, καί, ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖο, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἠθικῆς ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς⁵¹. Μάλιστα ἡ ἀρνητικότητα τῆς σωκρατικῆς ειρωνείας εἶναι ἀπόλυτη ὑπὸ ὁποιοδήποτε πρίσμα: θεωρητικὸ, θρησκευτικὸ ἀλλὰ καὶ πρακτικὸ⁵². Χαρακτηριστικά, κατὰ τὸν Kierkegaard, ἡ ζωὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, στὸ σύνολό της καὶ στὰ οὐσιώδη στοιχεῖα της, εἶχε ἀπολέσει τὴν ἀξία της στὰ μάτια τοῦ Σωκράτη· ζοῦσε σάμπως ἡ δεδομένη πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του νὰ μὴν ἦταν πραγματική. Ἐνώπιον αὐτῆς τῆς ἄκυρης πραγματικότητας, ὁ Σωκράτης σεβόταν, στὸ ἐπίπεδο τῶν τύπων, τὴν καθεστηκυῖα τάξη, προετοιμάζοντας τὴν ἐξαφάνισή της⁵³. Συνακόλουθα, «ὁ Σωκράτης ἀντιπαραθέτει μία ἐντελῶς ἀρνητικὴ ὀπτικὴ γωνία στὸ κράτος, στὸ ὁποῖο δὲν ἐντάσσεται ἐπ' οὐδενὶ [...] Ἡ ἴδια ἡ ἀντικειμενικὴ δύναμη τοῦ κράτους, οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ κράτους, οἱ νόμοι, τὰ δικαστήρια, ὅλα αὐτὰ χάνουν τὴν ἀπόλυτη ἀξία τους γιὰ τὸν Σωκράτη»⁵⁴. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐννοία ὁ Kierkegaard ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Σωκράτης ὑπῆρξε πράγματι ἐπαναστάτης, ὄχι ὅμως μὲ ὅ,τι ἔκανε ἢ μὲ ὁποιες ρηξικέλευθες ιδέες προάσπισε, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀποχὴ του ἀπὸ τὰ πάντα: ἡ ειρωνεία του τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀναλάβει ὁποιαδήποτε δέσμευση εἴτε ὑπὲρ εἴτε ἐναντίον τῆς πόλεως⁵⁵.

Εἶναι γνωστὸς ὁ κομβικὸς ρόλος τῶν ἐρωτήσεων στὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία. Ὡστόσο, κατὰ τὸν Kierkegaard, οἱ ἐρωτήσεις ποὺ ὑποβάλλει ὁ Σωκράτης στοὺς συνομιλητές του δὲν ἀποβλέπουν σὲ ἀπαντήσεις ἀλλὰ στὴ δημιουργία σύγχυσης. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μέθοδο τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας, ὅπου ἡ ἐρώτηση ἀποβλέπει σὲ μία ἱκανοποιητικὴ

50. Πβ. ἐνδεικτικὰ S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἄν., σ. 11: «Ἡ ειρωνεία εἶναι μία ἀρνητικὴ ἐννοία»· πβ. ἐπίσης ἐνθ' ἄν., σ. 179, ὅπου ὁ Kierkegaard ἀναφέρεται στὴν «ἀρνητικότητα τῆς ὀλοκληρωμένης ειρωνείας τοῦ Σωκράτη» καὶ στὴν «ἐγγενῇ καὶ ἀπόλυτη συνέπεια τῆς ἄπειρης ἀρνητικότητας» τῆς ειρωνείας. Πβ. ἐπίσης ἐνθ' ἄν., σ. 245, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ὀπτικὴ γωνία τοῦ Σωκράτη ἦταν ἡ ὀπτικὴ γωνία τῆς ειρωνείας ὡς ἄπειρης καὶ ἀπόλυτης ἀρνητικότητας». Πβ. τέλος, ἐνθ' ἄν., σ. 234, ὅπου ἀναφέρεται στὸν «γενικὸ ὁρισμὸ τῆς ειρωνείας ὡς ἄπειρης καὶ ἀπόλυτης ἀρνητικότητας».

51. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 267-268.

52. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἄν., σ. 163. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σ. 269.

53. Πβ. Αὐτόθι, σσ. 244-245. Πβ. ἐπίσης ἐνθ' ἄν., σ. 120: «ἡ ειρωνεία ἀποτελεῖ μία νέα ὀπτικὴ γωνία καί, ὡς τέτοια, ἀντιπαρατίθεται ριζικά στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμό».

54. Πβ. ἐνθ' ἄν., σσ. 178-179.

55. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σ. 269.

ἀπάντηση, ἡ εἰρωνική μέθοδος τοῦ Σωκράτη ἀποβλέπει στήν κατάδειξη ἑνὸς κενοῦ⁵⁶.

Ἡ σωκρατική εἰρωνεία εἶναι πιὸ ἀρνητική καὶ ἀπὸ τὸν σκεπτικισμό: «Μόνο ἡ εἰρωνεία μπορεῖ νὰ ἔχει ἀμιγῶς ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα [ὅπως φαίνεται στοὺς πρώιμους πλατωνικοὺς διαλόγους]. Πράγματι, ἀκόμη καὶ ὁ σκεπτικισμὸς ἀποδέχεται πάντοτε κάτι. Ἀπεναντίας, ἡ εἰρωνεία ἀνανεώνει ἀκατάπαυστα, σὰν τῇ γριά μάγισσα, τὴν ἀντάξια ἑνὸς Ταντάλου ἀπόπειρα νὰ καταβροχθίσει ἀρχικὰ τὰ πάντα καὶ στὴ συνέχεια τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτὸ ἥ, ὅπως λέμε γιὰ τὴ μάγισσα, τὸ ἴδιο της τὸ στομάχι»⁵⁷. Ἀκόμη ὁμως καὶ ἂν δεχθοῦμε ὅτι, «σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ὁ εἰρωνευτὴς καταλήγει πάντοτε νὰ ἀποδεχθεῖ κάτι, αὐτὸ ποὺ ἀποδέχεται εἶναι τὸ τίποτε»⁵⁸.

Ἐπομένως, ὁ Kierkegaard δὲν συγχέει τὸν Σωκράτη μὲ τὸν Πλάτωνα, ὅπως κάνει, κατὰ κανόνα, ὁ Hegel, καθὼς στὸν Πλάτωνα ἡ ἀρνητικότητα εἶναι ἀπλῶς τὸ πρῶτο βῆμα ποὺ ὁδηγεῖ στὴ θετικότητα⁵⁹. Ἄρα, ἀπὸ τοὺς δύο προσδιορισμοὺς τῆς σωκρατικῆς μεθόδου σύμφωνα μὲ τὸν Hegel –ὁ ὁποῖος ὁμως τοὺς ἀντλεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη⁶⁰ –ὁ Kierkegaard υἱοθετεῖ μόνο τὴν ἀρνητικὴ στιγμή (τὴν εἰρωνεία) καὶ ἀπορρίπτει τὴ θετική (τὴ μαιευτική) ἢ μᾶλλον τὴν ὑπάγει στὴν εἰρωνεία, κατηγορώντας τὸν Hegel ὅτι συγχέει τὴ σωκρατικὴ μὲ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία⁶¹.

Ἐπειδὴ θεωρεῖ τὴν εἰρωνεία, δηλαδή τὴν ἄπειρη ἀρνητικότητα, ὡς τὸ ἰδιάζον γνῶρισμα τῆς σωκρατικῆς ζωῆς⁶² καὶ διδασκαλίας, ὁ Kierkegaard ἐστιάζει τὴν προσοχή του στὴν ἀτοπία τοῦ Σωκράτη, κάτι ποὺ

56. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σ. 35. Πβ. Τ. ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ, Ὁ Σωκράτης ὡς αἰνίγμα στὸ Κ. ΒΟΥΔΟΥΡΗ (ἐπιμ.), *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη*, Ἀθήνα, σειρὰ «Μελέτες ἐλληνικῆς φιλοσοφίας», 1992, σσ. 194-203, ἰδ. σσ. 196-197. Πβ. καὶ τὸ ἄλλο ἄρθρο τῆς ἴδιας συγγραφέως γιὰ τὴν πρόσληψη τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Kierkegaard: Ὁ Σωκράτης ὅπως τὸν εἶδε ὁ Kierkegaard, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς*, Τμῆμα Ποιμαντικῆς, Τιμητικὸς τόμος Καθηγητοῦ Ι. Καλογήρου, Θεσσαλονίκη, 1992, σσ. 315-329.

57. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σ. 54. Πβ. ἐπίσης ἔνθ' ἄν., σ. 120: «ἡ εἰρωνεία εἶναι μία ὀπτική γωνία ποὺ αὐτοακυρώνεται διαρκῶς, εἶναι ἓνα τίποτε ποὺ καταβροχθίζει τὰ πάντα καὶ κάτι ἀσύλληπτο, κάτι ποὺ εἶναι καὶ συνάμα δὲν εἶναι».

58. Πβ. ἔνθ' ἄν., σ. 244.

59. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἄν., σ. 276.

60. Πβ. τίς παραπομπές του στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη, στὸ τμῆμα τῶν φιλοσοφικοῖστορικῶν παραδόσεων του ὅπου πραγματεύεται τὴ σωκρατικὴ μέθοδο: HEGEL, *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σ. 457 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σσ. 397-398). Ὡστόσο, ὁ Hegel ἀντλεῖ στοιχεῖα γιὰ τὴ σωκρατικὴ μέθοδο καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα· βλ. Hegel, *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σ. 462 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σ. 402).

61. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἄν., σ. 119 καὶ σημ. 2· σ. 121.

62. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σ. 11: «Τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ὑπαρξῆς του ἦταν ἡ εἰρωνεία».

σαφῶς δὲν κάνει ὁ Hegel, καθὼς δὲν τοῦ τὸ ἐπιτρέπει τὸ σύστημά του. Πράγματι, ὅπως προαναφέραμε, ὁ Hegel θεωρεῖ τὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία ὡς μιὰ στιγμή στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Πνεύματος, στιγμή πού ἐμελλε νὰ ξεπεραστεῖ καὶ ξεπεράστηκε ὄντως πολὺ σύντομα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Μάλιστα εἶναι τόσο σημαντικὸς ὁ ρόλος τῆς ἱστορικότητας στὸν Hegel, ὥστε ὑποστηρίζει πῶς οὔτε οἱ σοφιστὲς εἶναι ἀξιόμεμπτοι ἐπειδὴ δὲν ἀνακάλυψαν τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀγαθοῦ οὔτε ὅμως καὶ ὁ Σωκράτης εἶναι ἀξιέπαινος ἐπειδὴ τὴν ἀνακάλυψε, διότι κάθε τέτοια ἀνακάλυψη συναρτᾶται πρὸς τὴν κατάλληλη στιγμή στὴν πορεία ἀνάπτυξης τοῦ Πνεύματος⁶³.

Γιὰ νὰ καταστήσει σαφέστερη τὴ θέση του, ὁ Kierkegaard ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ ἀναδείξει τὴ σωκρατικὴ «ἀρνητικὴ εἰρωνεία»⁶⁴ σὲ ὁρισμένους πρῶιμους διαλόγους τοῦ Πλάτωνα: στὸ *Συμπόσιον*⁶⁵, στὸν *Πρωταγόρα*⁶⁶, στὸν *Φαῖδωνα*⁶⁷, στὴν *Ἀπολογία Σωκράτους*⁶⁸ καὶ στὴν *Πολιτεία* (μόνο στὸ βιβλίο Α΄)⁶⁹. Ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι τὸ *Συμπόσιον* καὶ ὁ *Φαῖδων* εἶναι θεμελιώδη κείμενα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτη, καθὼς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς ἀντιμετώπιζε ὁ Σωκράτης τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο ἀντιστοίχως⁷⁰. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἐν λόγῳ διαλόγων δὲν εἶναι τυχαία⁷¹. σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Hegel, ὁ Kierkegaard ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ Σωκράτης διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα⁷². Υἱοθετώντας ὁρισμένα βολικὰ γιὰ τὴ θεωρία του στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ταξινόμηση τῶν πλατωνικῶν διαλόγων πού εἶχε προτείνει ὁ Schleiermacher⁷³, ὁ Kierkegaard διατείνεται ὅτι σὲ ὅσους πλατωνικοὺς διαλόγους τὸ διαλογικὸ στοιχεῖο ὑπερισχύει τοῦ μυθικοῦ, ἡ εἰρωνεία εἶναι κυρίαρχη, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους

63. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἐνθ' ἀν., σ. 467 (*Hegel's Lectures*, ἐνθ' ἀν., σ. 406). Πβ. J. d'HONDT, *Hegel. Philosophie de l'histoire vivante*, Paris, P.U.F., 1966, σ. 179.

64. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος ὁ Δανὸς φιλόσοφος. Πβ. ἐνδεικτικὰ S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἀν., σ. 55.

65. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 39-50.

66. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 51-59. Σημειωτέον ὅτι, κατὰ τὸν Kierkegaard, ἡ ἀρνητικὴ εἰρωνεία κυριαρχεῖ ἐξ ὁλοκλήρου στὸν *Πρωταγόρα*, καθὼς δὲν διέπει μόνο τὸ περιεχόμενό του ἀλλὰ καὶ τὴ δομὴ του (βλ. ἐνθ' ἀν., σσ. 53-55).

67. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 60-76.

68. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 76-89.

69. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 101-110.

70. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 39.

71. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 110 κ. ἐξ., ὅπου ὁ Δανὸς φιλόσοφος παρουσιάζει ἀναλυτικὰ τοὺς λόγους πού τὸν ὥθησαν νὰ μελετήσῃ τὴ σωκρατικὴ εἰρωνεία στοὺς συγκεκριμένους πλατωνικοὺς διαλόγους.

72. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 51-53.

73. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 51 καὶ σημ. 90.

διαλόγους, όπου η εἰρωνεία ἔχει ἐν μέρει ἐξαφανιστεῖ⁷⁴. Ἐκλαμβάνοντας τὸ μυθικὸ στοιχεῖο ὡς ἐνδειξη μιᾶς πλουσιότερης καὶ πιὸ δομημένης θεωρητικῆς παραγωγῆς, διακρίνει συστηματικὰ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους τὸ διαλεκτικὸ ἀπὸ τὸ μυθικὸ τμήμα⁷⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Kierkegaard, τὸ καθαυτὸ σωκρατικὸ στοιχεῖο, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εἰρωνεία, ἀνευρίσκεται μόνο στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους ποὺ ὁλοκληρώνονται μὲ ἀμιγῶς ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα, μὲ τελευταῖο τὸ βιβλίο Α' τῆς *Πολιτείας*. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Δανὸς φιλόσοφος εἰσάγει μία ἐνδιαφέρουσα διάκριση: ἐνῶ ἡ εἰρωνεία διέπει νομοτελειακὰ ἕναν διάλογο μὲ ἀπολύτως ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα, δὲν ὑφίσταται ἵχνος εἰρωνείας ἐὰν θεωρήσουμε –ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Schleiermacher– ὅτι κάποιος διάλογος δὲν κατόρθωσε, γιὰ διάφορους λόγους, νὰ καταλήξει στὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα⁷⁶.

Ἐπίσης ὁ Kierkegaard ἐρμηνεύει βάσει τῆς εἰρωνείας, ἐστιάζοντας τὴν προσοχή του στὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ της, τὴν ἄπειρη ἀρνητικότητα, τὸ σύνολο τῶν γνωρισμάτων, θέσεων καὶ στάσεων ποὺ ἀποδίδουν στὸν Σωκράτη οἱ ἀρχαιοελληνικὲς πηγές: τὴ δυσμορφία του⁷⁷, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόταν καὶ βίωνε τὸν ἑρωτα⁷⁸, τὸ σύνολο τῶν σχέσεων του μὲ τοὺς συνανθρώπους του, συμπεριλαμβανομένων τῶν σχέσεων του μὲ τὴ σύζυγό του Ξανθίππη⁷⁹, εἰδικότερα τὴ σχέση τοῦ Σωκράτη μὲ τοὺς μαθητὲς του⁸⁰, τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ζητοῦσε καὶ δὲν δεχόταν πληρωμὴ γιὰ τὴ διδασκαλία του⁸¹, τὴν ἐπιδίωξη αὐτογνωσίας⁸², τὴν ἐκπλήρωση ὅλων τῶν ὑποχρεώσεων του ὡς πολίτη, συμπεριλαμβανομένων τῶν στρατιωτικῶν του καθηκόντων⁸³, τὴν ποινὴ ποὺ πρότεινε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του στὸ δικαστήριον⁸⁴ τὴν καταδίκη του σὲ θάνατον⁸⁵ κλπ. Ἐπίσης ἀναδεικνύει τὴ βασικὴ διαφορὰ τοῦ εἰρωνευτῆ Σωκράτη ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς, τὴν ὁποία, ὅπως ὑποστηρίζει, εἶχε ἤδη ὑποδείξει ὁ

74. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 51.

75. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 39.

76. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 53-54.

77. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 136.

78. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 171-172 καὶ σ. 174. Πβ. P. HADOT, *Éloge de Socrate*, ἐνθ' ἄν., σσ. 39-60: «Éros».

79. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἄν., σ. 175, σημ. *. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 273-274.

80. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἄν., σσ. 133-134 καὶ σσ. 171-172. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἐνθ' ἄν., σσ. 271-273.

81. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 169-170.

82. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 161-162.

83. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 163. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, σ. 269.

84. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἐνθ' ἄν., σσ. 176-178.

85. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 177-178.

Ἀριστοφάνης⁸⁶.

Στὸ παρὸν κείμενο θὰ ἐστιάσουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας στὰ ἀκόλουθα σημεία, στὰ ὁποῖα εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀντίθεση τοῦ Kierkegaard πρὸς τὸν Hegel.

α) *Τὸ δαιμόνιο*: Ἐνῶ ὁ Hegel υἱοθετεῖ τὴν ξενοφώντεια ἐκδοχὴ τοῦ σωκρατικοῦ δαιμονίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ δαιμόνιο λειτουργοῦσε τόσο ἀποτρεπτικά ὅσο καὶ προτρεπτικά⁸⁷, ὁ Kierkegaard ἀποδέχεται τὴν πλατωνικὴ ἐκδοχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ δαιμόνιο λειτουργοῦσε μόνο ἀποτρεπτικά, ἀποδίδοντας μεγάλη ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δαιμόνιο ἀπέτρεψε τὸν Σωκράτη νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ κοινά. Μολαταῦτα, ὁ Kierkegaard φαίνεται νὰ συμφωνεῖ μὲ τὰ πορίσματα τοῦ Hegel γιὰ τὸ σωκρατικὸ δαιμόνιο, ἐφόσον παραθέτει τὶς οἰκειὲς ἐγελιανὲς ἀναλύσεις γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θέση του. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐγελιανὴ ἑρμηνεία, τὴν ὁποία θεωρεῖ ἀπολύτως ἔγκυρη, καθιστᾷ κατανοητὸ τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως μυστηριῶδες φαινόμενο: τὸ σωκρατικὸ δαιμόνιο ἀντιστοιχεῖ στὴν ἰδέα τοῦ ἐσωτερικοῦ χρησμοῦ, τῆς ἐσωτερικῆς ἀπόφασης⁸⁸. Στὴν οὐσία, ὅμως, αὐτὸ πού ἐπιδιώκει ὁ Kierkegaard εἶναι νὰ ἀνατρέψει τὴν ἐγελιανὴ θεωρία ἐκ τῶν ἔσω⁸⁹.

β) *Οἱ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Σωκράτη στὸ δικαστήριο*:

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτη κατηγορία⁹⁰, ὁ Kierkegaard συμφωνεῖ μὲ τὸν Hegel ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν ἀποδεχόταν τοὺς καθιερωμένους ἀπὸ τὴν πόλιν θεούς⁹¹. Διαφωνεῖ ὅμως ὅτι εἰσήγαγε καινὰ δαιμόνια, καὶ τοῦτο διότι ὁ δαίμων δηλώνει μόνο τὴν ἀρνητικὴ στάση τοῦ Σωκράτη ἐναντὶ τῆς καθεστηκυῖας τάξης στὸ θρησκευτικὸ πεδίο καὶ δὲν θὰ μπορούσε ἐπ' οὐδενὶ νὰ εἶναι ἓνας νέος χρησμός (ἔστω ἐσωτερικός), ἓνας νέος θεός. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Hegel, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἀρνητικὸ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὸ θετικό, κατὰ τὸν Kierkegaard ὑφίσταται ἀμυγῆς ἀρνητικότης, πού δὲν εἶναι τὸ ἀντίθετο μιᾶς θετικότητος: πρόκειται γιὰ τὴν ἀρνητικότης τῆς εἰρωνείας, πού ἀπορρίπτει τὴν καθεστηκυῖα τάξη, στρεφόμενη διαρκῶς καὶ ἀποκλειστικὰ στὸν ἑαυτὸ της⁹².

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο σκέλος τῆς πρώτης κατηγορίας, δηλαδὴ τὸν

86. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σσ. 134-135.

87. Γιὰ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Hegel σχετικὰ μὲ τὸ σωκρατικὸ δαιμόνιο, Πβ. *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σσ. 490-496 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σσ. 421-425).

88. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σσ. 144-152.

89. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἄν., σσ. 263-266.

90. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σσ. 154-167, ἰδ. σ. 147, σημ. **.

91. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σσ. 499-503 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σσ. 432-435).

92. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἄν., σ. 267.

ισχυρισμό ότι ο Σωκράτης δεν αποδεχόταν τους καθιερωμένους από την πόλιν θεούς, τοῦτο δὲν ὀφείλεται, σύμφωνα μὲ τὸν Kierkegaard, στὸ ὅτι ἀναζητοῦσε τοὺς θεοὺς στὴ Φύση, ὅπως ἔκαναν ἄλλοι φιλόσοφοι τῆς περιόδου, οἱ ὅποιοι μάλιστα εἶχαν κατηγορηθεῖ γιὰ ἀθεϊσμό⁹³. Ὁ μοναδικὸς λόγος ποὺ ὥθει τὸν Σωκράτη νὰ μὴ δέχεται τοὺς καθιερωμένους θεοὺς εἶναι ἡ ἀρνησιγνωσία⁹⁴. Ὑποστηρίζει, πάντα σύμφωνα μὲ τὸν Kierkegaard, ὅτι ἀγνοεῖ ἂν ἀποδέχεται τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως⁹⁵. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν Δανὸ φιλόσοφο, ὁ θρησκευτικὸς ἀρνητισμὸς τοῦ Σωκράτη δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν ἀθεϊσμό, διότι ὁ ἀθεϊσμός προϋποθέτει τὴ βεβαιότητα τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ Θεοῦ. Ἐξάλλου, ἐφόσον ὁ Σωκράτης ἀγνοοῦσε τὴν ἀρχὴ κάθε πράγματος, δὲν ἐνδιαφερόταν οὔτε γιὰ τὴ Φύση οὔτε γιὰ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ μόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ δεύτερη κατηγορία⁹⁶, ὅτι δηλαδή ὁ Σωκράτης διέφθειρε τὴ νεολαία, ὁ Kierkegaard ἐγκρίνει τὴν ἐξαιρετικὴ ἀνάλυση τοῦ Hegel⁹⁷, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ὀλέθρια ἐπίδραση τοῦ Σωκράτη στὴ νεολαία ἔγκειτο οὐσιαστικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι προέτρεπε, ἔστω ἐμμέσως, τοὺς νέους νὰ μὴν ὑπακοῦνε στοὺς γονεῖς τους⁹⁸. Σύμφωνα μὲ τὸν Hegel, οἱ Ἀθηναῖοι θεωροῦσαν ἀπαράδεκτη τὴν ἀνάμειξη τρίτων στὸν ἀπόλυτο καὶ ἱερὸ δεσμὸ μεταξὺ τοῦ πατέρα καὶ τῶν παιδιῶν του. Ὁ Hegel χαρακτηρίζει τὸ δεσμὸ αὐτὸ «φυσικὴ ἐνότητα μὲ τὴν οἰκογένεια», «πρώτη ἄμεση ἠθικὴ σχέση», «μητρικὸ γάλα τῆς ἠθικότητας» καὶ «ἠθικὸ θεμέλιο τῆς ζωῆς»⁹⁹.

Ὁ Kierkegaard δέχεται ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατηγορία αὐτή, ὁ Σωκράτης ἦταν ὄντως ἔνοχος, ἐφόσον δὲν περιοριζόταν στὴν ἀρνητικὴ ἀρετὴ: νὰ μὴν κάνει κάτι κακό¹⁰⁰. Στὴ συνέχεια ὁμως τῶν ἀναλύσεών του, ὁ Kierkegaard διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν Hegel, καθὼς διατείνεται ὅτι ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ τοῦ Σωκράτη πρὸς τὸ κράτος καὶ τὴν οἰκογένεια δὲν ὀφειλόταν, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Hegel, στὴν ἀρχὴ τῆς ἐσωτερικότητας, ἀλλὰ στὸ εἰρωνικὸ πρίσμα ὑπὸ τὸ ὁποῖο προσέγγιζε τὰ πάντα ὁ Σωκράτης. Ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ γωνία εἶναι ἡ μοναδικὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀκυρώσει ὡς ἀξίες τὸ κράτος καὶ τὴν οἰκογένεια, ἐφόσον δὲν τὰ

93. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σ. 499 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σ. 432).

94. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σ. 154.

95. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 155.

96. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 167-179.

97. Πβ. *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σσ. 503-508 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σσ. 435-440). Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σ. 167.

98. Πβ. *Αὐτόθι*, σσ. 167-168.

99. Πβ. *Vorlesungen*, ἔνθ' ἄν., σσ. 504-508 (*Hegel's Lectures*, ἔνθ' ἄν., σσ. 436-440).

100. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἄν., σ. 167.

θεωρεί ως οργανικές ολότητες, αλλά ως σύνολα, ως άθροίσματα ατόμων¹⁰¹ και επιτρέπει έτσι στον Σωκράτη να διατηρεί με τα μέλη τους τις ίδιες σχέσεις που διατηρούσε με οποιοδήποτε άλλο άτομο. Από τη σκοπιά του κράτους ο Σωκράτης ήταν όντως έγκληματίας, διότι άπαξίωνε την οικογενειακή ζωή, «καταργούσε το φυσικό νόμο της οικογενειακής ευσέβειας», μολονότι προσπάθησε ίσως να περιορίσει τις επιπτώσεις της ανάμειξής του μη δεχόμενος πληρωμή για τη διδασκαλία του¹⁰².

Η επιρροή του Σωκράτη στους νέους βασιζόταν στην αρχή ότι, σε κάθε δραστηριότητά μας, οφείλουμε να προτιμούμε τον πιο άξιο. Θεωρούσε όμως ότι ο ίδιος είχε το δικαίωμα να κρίνει ποιός είναι ο πιο άξιος, ενώ κατά τον Hegel το δικαίωμα αυτό ανήκει στο κράτος πολύ περισσότερο απ' όσο στην οικογένεια και στην οικογένεια πολύ περισσότερο απ' όσο στο άτομο¹⁰³.

Στην πραγματικότητα το έγκλημα για το οποίο καταδικάστηκε ο Σωκράτης ήταν ή απραγμοσύνη του ή η αδιαφορία του για τους άλλους: έτσι τουλάχιστον αντιλήφθηκε το κράτος την έντονη διαλογική δραστηριότητά του¹⁰⁴. Ωστόσο, κατά τον Kierkegaard, «η αδιαφορία του αυτή δεν είναι μια μακάρια γαλήνη, ή απόλαυση της πληρότητάς του», αλλά ολοκληρωμένη αρνητική ειρωνεία¹⁰⁵.

γ) Η έκστατική ακινησία του Σωκράτη (κατά την πολιορκία της Ποτειδαιας και σε άλλες περιπτώσεις): Ο Hegel την έρμηνεύει ως μια μορφή βίωσης και θέασης εκ μέρους του Σωκράτη της έσωτερικής πληρότητάς του¹⁰⁶, ενώ ο Kierkegaard την έρμηνεύει «ως μια κατάσταση όνειροπόλησης στην οποία, καθώς ο Σωκράτης αντιλαμβανόταν την αρνητικότητα, μεθούσε κατά κάποιον τρόπο με το μηδέν της. Γι' αυτό το λόγο, ο άνθρωπος αυτός που, συνήθως, περνούσε το χρόνο του συνομιλώντας με συμπατριώτες του ή με ξένους, παρέμενε σε τέτοιες στιγμές ακίνητος και κοίταζε έκστατικός»¹⁰⁷.

δ) Η μαιευτική: Ενώ για τον Hegel, όπως προαναφέραμε, πρόκειται για τη θετική στιγμή της σωκρατικής μεθόδου, ο Kierkegaard θεωρεί ότι ο Σωκράτης περιορίζεται μ' αυτό τον τρόπο να επισπεύδει την πνευμα-

101. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ' άν., σσ. 169 και 177.

102. Πβ. ένθ' άν., σσ. 170-171. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ένθ' άν., σσ. 266-267 και 270-271.

103. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ' άν., σσ. 168-169.

104. Πβ. *Αυτόθι*, σ. 176.

105. Πβ. *Αυτόθι*, σσ. 178-179.

106. Πβ. G.W.F. HEGEL, *Vorlesungen*, ένθ' άν., σ. 449 (*Hegel's Lectures*, ένθ' άν., σσ. 390-391). Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ένθ' άν., σσ. 75 και 228.

107. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ένθ' άν., σ. 159. Πβ. επίσης ένθ' άν., σ. 50.

τική ἀπελευθέρωση τῶν συνομιλητῶν του ἀπὸ ἀντιλήψεις τὶς ὁποῖες εἶχαν υἱοθετήσει ἀπερίσκεπτα καὶ κόβει τὸν ὀμφάλιο λῶρο ποὺ τοὺς συνέδεε μὲ τὴν παράδοση, χωρὶς ὥστόσο νὰ τὶς ἀντικαθιστᾷ μὲ ἄλλες ἀντιλήψεις καὶ κυρίως χωρὶς νὰ ἀναλαμβάνει καμία εὐθύνη γιὰ τὸ μέλλον τῶν συνομιλητῶν του, οἱ ὁποῖοι, ὅπως συνέβη χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη, μποροῦσαν νὰ παραστρατήσουν¹⁰⁸.

ε) Ἡ σχέση τοῦ Σωκράτη μὲ τοὺς μαθητές του καὶ γενικότερα μὲ τοὺς συνομιλητές του. Κατὰ τὸν Kierkegaard ἡ σχέση αὐτὴ ὑπῆρξε κυρίως ἀρνητική, ἐφόσον οὔτε τοὺς μεταλαμπάδευε τὴ σοφία του οὔτε τοὺς ἱκανοποιοῦσε οὔτε τοὺς πλούτιζε πνευματικά. Ἡ εἰρωνεία ἐμπόδιζε τὸν Σωκράτη νὰ ἀναπτύσσει θετικές προσωπικές σχέσεις μὲ τοὺς μαθητές του καὶ τοὺς συνομιλητές του· ἡ μόνη συνεισφορά του ἐγκειτο στὸ ὅτι τοὺς ἀφύπνιζε¹⁰⁹. Στὴν οὐσία ὁ Σωκράτης δὲν ἦταν διαφθορέας τῶν νέων, ἀλλὰ λειτουργοῦσε μόνο ὡς πλανευτής¹¹⁰. Καί, φυσικά, κατὰ τὸν Kierkegaard, ἡ σχέση τοῦ Σωκράτη μὲ τοὺς συνομιλητές του χαρακτηζόταν ἀπὸ ἀπουσία ὁποιασδήποτε ἀμοιβαιότητος¹¹¹. Συνακόλουθα, κατὰ τὴν Sarah Kofman, στὶς μέρες μας μποροῦμε νὰ παραλληλίσουμε τὴ στάση τοῦ Σωκράτη ἔναντι τῶν συνομιλητῶν του μὲ αὐτὴν τῶν ψυχαναλυτῶν ἔναντι τῶν ἀναλυομένων¹¹².

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ
(Ἰωάννινα)

108. Πβ. ἔνθ' ἀν., σ. 174. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἀν., σ. 273.

109. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἀν., σ. 172.

110. Πβ. *Αὐτόθι*, σ. 171. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἀν., σσ. 271-272.

111. Πβ. S. KIERKEGAARD, *Le concept d'ironie*, ἔνθ' ἀν., σσ. 133-134.

112. Πβ. S. KOFMAN, *Socrate(s)*, ἔνθ' ἀν., σσ. 272-273.

LA MÉTHODE SOCRATIQUE SELON HEGEL ET KIERKEGAARD

R é s u m é

Cette étude comparative porte sur les conceptions de Hegel et de Kierkegaard concernant la méthode socratique. Les deux philosophes se distinguent parmi les grands penseurs des temps modernes dans l'œuvre desquels nous rencontrons des représentations remarquables de Socrate, non seulement parce qu'ils ont consacré de longues analyses au philosophe athénien dans plusieurs de leurs textes, mais aussi, et surtout, à cause de leur approche originale de certains aspects de la vie et de l'enseignement de Socrate.

La présentation des raisons imposant cette comparaison est suivie par celle des analyses de Hegel sur la méthode socratique dans ses *Cours d'histoire de la philosophie*. L'ironie ne constitue, selon lui, que le moment négatif de cette méthode, son moment positif étant la maïeutique; en outre il établit le parallèle entre l'ironie socratique et le doute méthodique cartésien, qui ne sert pas le scepticisme, mais constitue le meilleur moyen, dont nous disposons pour accéder à la certitude.

Dans sa thèse de doctorat concernant *Le concept d'ironie constamment rapporté à Socrate*, Kierkegaard rejette l'interprétation hégélienne de la méthode socratique, en soutenant que l'ironie fut le trait distinctif non seulement de l'enseignement, mais également de toute l'existence de Socrate. Comme, selon Kierkegaard, l'ironie socratique consiste essentiellement dans la négativité absolue – étant ainsi encore plus négative que le scepticisme – et comme, d'autre part, Socrate fut l'unique ironiste véritable de l'histoire de l'humanité, l'image de Socrate qui traverse la thèse de doctorat de Kierkegaard est celle d'une personnalité infiniment négative. Le philosophe danois interprète à partir de l'ironie l'ensemble des caractéristiques, des préceptes et des attitudes attribués à Socrate par les penseurs de l'antiquité: sa laideur, ses relations avec ses interlocuteurs, le fait qu'il dispensait son enseignement gratuitement, le précepte fameux «Connais-toi toi-même», etc. Dans cet article, je mets l'accent sur cinq points dans lesquels apparaît clairement l'opposition de Kierkegaard à Hegel, à savoir sur la façon différente, voire opposée, dont les deux philosophes interprètent le démon de Socrate, les accusations contre Socrate au tribunal, son attitude extatique à diverses occasions, la maïeutique et ses relations avec ses interlocuteurs.

L'enjeu du conflit entre Kierkegaard et Hegel concerne l'objectivité ou non de la connaissance et des valeurs, c'est-à-dire les questions du scepticisme et du relativisme, dont l'actualité est indiscutable.

Yannis PRELORENTZOS